

JEZUS – VAN DWERG TOT REUS

drs. Marinus Anthony van der Sluijs

Jezus' uiterlijk

Hoe zag Jezus eruit, gesteld dat hij echt bestaan heeft? Moeten we denken in termen van een gedrongen figuur met donkere ogen en een haakneus? Of was Jezus een knappe, lange man met golvend bruine lokken, een fladderend hippie-baardje en goedmoedige ogen? Zo wordt Jezus afgebeeld in de bekende films die over zijn leven gemaakt zijn, en zo werd hij ook typisch voorgesteld in de meeste Christelijke kunst uit de Renaissance-periode of zelfs eerder; een bezoek aan de nationale kunstgalerij bewijst dat gauw genoeg. Merkwaardig genoeg lijkt het wel alsof er gedurende eeuwen een soort ongeschreven consensus bestaan heeft over hoe Jezus eruit gezien moet hebben. Deze consensus houdt op een vrij ondoorzichtige manier verband met de verschijning van de man die afgebeeld is op de lijkwade van Turijn alsmede op de Veronica's, de voorstellingen van Jezus' gezicht op de handdoek van Veronica, de bloedende vrouw. Een 'forensisch' onderzoek van de honderden weergaven van Jezus in de Middeleeuws-Christelijke kunst toont aan dat de overeenstemmingen tussen deze weergaven en het gezicht van de lijkwade en de Veronica vaak te gedetailleerd zijn om op toeval of mondelinge overlevering te berusten. In deze voorstellingen heeft Jezus bijvoorbeeld twee kleine haartjes in het midden, die over zijn voorhoofd gebogen zijn, terwijl de baard typisch 'gevorkt' is. Ian Wilson heeft in zijn boeiende detective-studie *Holy Faces, Secret Places* getracht zoveel mogelijk feiten bij elkaar te brengen en na te gaan tot hoever je het typische 'likwade'-gezicht kunt terugtraceren in de tijd.¹ Het stopt ergens in de 5^e of 6^e eeuw, in de periode waarin ook de lijkwade van Turijn mogelijk voor het eerst genoemd wordt in de literatuur.

De vraag of de figuur op de lijkwade van Turijn Jezus kan zijn is hier niet aan de orde. In dit artikel wil ik de aandacht richten op een aantal oude kerktradities, volgens welke Jezus helemaal geen lange knappe man was, maar een afzichtelijke dwerg. Ik realiseer me dat sommige moderne Christenen misschien pijnlijk getroffen kunnen worden door dit gegeven, maar wil er toch niet van afzien de boeiende data bij elkaar te brengen. Per slot van rekening waren het Christelijke schrijvers, inclusief een aantal kerkvaders, die ons het betreffende getuigenis gegeven hebben.

Jezus als dwerg

Het *Nieuwe Testament* bevat een aantal intrigerende hints met betrekking tot Jezus' lengte. In de Bergrede stelde Jezus de welbekende vraag:

Wie toch van U kan, met bezorgd te zijn, een el tot zijn lengte toedoen?²

Maar wat was het nut van deze vraag? De meeste mensen hebben er helemaal geen baat bij om een 'el' langer te zijn. Zou het soms kunnen dat Jezus hier met milde zelfspot aan zijn eigen kleinheid

---

¹ Wilson 1991

² *Evangelie naar Mattheus*, 6. 27; vergelijk *Evangelie naar Lucas*, 12. 25

refereerde?³ Algemeen bekend is ook het verhaal van Zacheüs, de welgestelde belastinginspecteur die koste wat kost Jezus wilde zien. Omdat hij zo klein van gestalte was, klom hij in een boom om Jezus beter te kunnen zien. Maar wie was klein van gestalte? De letterlijke tekst is als volgt:

En [Zacheüs; MAS] zocht Jezus te zien, wie Hij was; en kon niet vanwege de schare, omdat hij klein van persoon was.⁴

Je kunt dit op twee manieren opvatten, ook in het oorspronkelijke Grieks: ofwel Zacheüs was klein, ofwel Jezus zelf was zo klein dat je hem niet kon zien in de menigte.⁵ Deze interpretatie van beide passages is erg speculatief en bewijst in zichzelf niets. Ze wordt echter gesteund door diverse andere tradities, die veel explicieter zijn.

Een oude Mandaeïsche tekst, gevonden in een depôt voor afgedankte tekstrollen, bevatte een tekst waarin Johannes de Doper Jezus uitnodigde ten doop. Johannes de Doper noemt Jezus hier 'de kleine' of 'kleine man':

Kom in vrede, Kleine Man ... Ik zal met je meegaan, Kleine Man, zodat we samen de rivier kunnen betreden ... Kom, kom, Kleine Man van drie jaren en een dag, jongste van zijn broers maar oudste bij zijn Vader, die zo klein is, maar wiens uitspraken niettemin zo verheven zijn ...⁶

In de *Handelingen van Thomas* lezen we over Christus:

De kleinheid van zijn lichaam hebben we met onze eigen ogen gezien.⁷

Volgens de Joodse geleerde Celsus was Jezus 'naar men zegt' *to sōma mikron kai dyseidēs kai agenēs*, 'naar het lichaam klein, afzichtelijk, en nederig'.⁸ Justinus de Martelaar schreef dat Jezus' lichaam 'een onaantrekkelijke en onwaardige verschijning' had, 'zonder glorie'.⁹ Bij Clemens van Alexandrië was Jezus 'onaantrekkelijk in aanzien'.¹⁰ Tertullianus zegt dat Jezus 'zonder schoonheid' was en 'misvormd', en dat hij niet eens een 'normale menselijke schoonheid' bezat, laat staan een hemelse.¹¹ Theodorus van Mopsuestia herinnerde Jezus zelf aan zijn formaat:

Je statuur, o Christus, was kleiner dan dat van de kinderen van Jacob die zondigden tegen de Vader die je uitverkoren had ...¹²

De 4^e-eeuwse dichter-heilige Ephrem de Syriër bezat zelfs concrete gegevens over Jezus' lengte:

---

³ Harris 1926: 122

⁴ *Evangelie naar Lucas*, 19. 3

⁵ Harris 1926: 121; 1927: 61. Vergelijk: "Statura ergo Zachaei pusilla erat, ut nemo hactenus, dubitavit, non autem Christi domini ut hodiernus scripsit qui praepostere fortasse intellexit Vulgati Latini versiculum" Kardinaal Mai, op *Evangelie naar Lucas*, 19. 3, in Cyrillus van Alexandrië, *Commentaar*, in Harris 1926: 121 noot 1

⁶ Tractaat van de Mandaeëen uit de rechter-Geniza, 11, Codex Nasaraeus, in Mead 1903: 144

⁷ *Handelingen van Thomas*, 143 (12)

⁸ Celsus, *apud* Origenes, *Contra Celsum*, 6. 75, in Harris 1926: 116; 1927: 62; Smith 1978: 59; Doane 1882: 502. Origenes geeft Jezus' afzichtelijkheid toe, maar bestrijdt zijn kleinheid en nederigheid. *Dyseidēs* kan ook vertaald worden als 'misvormd'.

⁹ Justinus de Martelaar, *Dialogus cum Tryphone Judaeo*, 36. 6; 49. 2, 7; 85. 1

¹⁰ Clemens van Alexandrië, *Paedagogus*, 3. 1

¹¹ Tertullianus, *Adversus Marcionem*, 3. 7; *De Carne Christi*, 9

¹² Theodorus van Mopsuestia, *De Verschijning van de Koning*, in een Jacobitische tekst, in Harris 1926: 114v.; 1927: 63

... want onze Heer kwam, hij verscheen aan ons als een man klein van gestalte, beperkt, verworpen, en afgewezen ...¹³

Zeker nam God de vorm van een mens aan en werd hij gezien onder de statuur van drie menselijke cubieten en tegelijkertijd ondersteunde hij alle dingen. In omvang verscheen hij in kleinheid aan ons.¹⁴

Volgens Harris komt de lengte van drie 'menselijke cubieten' overeen met ongeveer 4 voet en 5 inches,¹⁵ dus ongeveer 1 meter 35. Dat is zeker het formaat van een Lilliputter, ook als we rekening houden met de mogelijke kortere verschijning van mensen in een eerdere periode. Een latere schrijver, de 9^e-eeuwse Nicephorus van Constantinopel, vermeldde dat Jezus precies 7 span hoog was, wat volgens Harris correspondeert met iets meer dan 5 voet,¹⁶ dus net anderhalve meter. In dit geval zitten we iets ruimer, maar nog steeds was Jezus dan een opmerkelijk kleine man.

een familietrekje?

Merkwaardig genoeg was Jezus niet de enige in zijn familie met een kleine gestalte, als we de bronnen mogen geloven. Jezus' oudste broer Jacobus de Rechtvaardige is algemeen bekend als Jacobus de Mindere. Deze titel is een vertaling van het Latijnse *Jacobus Minor* en wordt meestal verklaard met de opmerking dat deze Jacobus contrasteerde met Jacobus de zoon van Zebedaeus, die 'de Meerdere' geweest zou zijn. Robert Eisenman noemt de titel "een aanduiding die er duidelijk op gericht was hem te kleineren en te contrasteren met 'de grote Jacobus'".¹⁷ In het Grieks is de titel echter geen vergrotende – in dit geval een verkleinende – trap, maar een stellende trap: *Iakobos ho Mikros*, 'Jacobus de Kleine', en alle historische materiaal wijst erop dat Jacobus de Mindere in feite veel meer recht had op de titel 'de Grote' dan Jacobus de zoon van Zebedaeus, over wie bijna niets bekend is. Er bestaat verschil van mening, maar Rendel Harris is er zeker van dat de titel moet worden opgevat als een verwijzing naar Jacobus' formaat.¹⁸ Bauckham deelt deze mening:

Jacobus, de broer van de Heer en leider van de kerk in Jeruzalem, kan zeker niet 'de kleine' genoemd zijn in enige andere zin dan met betrekking tot zijn fysieke hoogte ...¹⁹

Ook Jezus' derde broer, Judas, was kennelijk niet groot uitgevallen. Deze Judas was waarschijnlijk dezelfde als de apostel Thomas, die voluit Judas Thomas heette, en kan zelfs Jezus' tweelingbroer geweest zijn. Het is daarom significant dat ook Thomas een 'kleine man' genoemd wordt, net als Jezus. In de *Handelingen van Thomas* zegt Thomas:

... als jullie jezelf niet oprichten, kun je mij niet zien, die maar klein ben ...²⁰

En in een Koptische tekst toegeschreven aan Bartholomaeus groet Jezus Thomas als volgt:

---

¹³ Ephrem de Syriër, *Arm.*, 2. 278, Armeense versie, in Harris 1926: 120; 1927: 63

¹⁴ *Deus nempe assumpsit formam hominis et sub tribus cubitis humanae staturae visus et simul omnia tenens. In statura parvus ortus est nobis*, Ephrem de Syriër, *Hymni de Ecclesia et Virginibus*, in Harris 1926: 119v.; 1927: 63

¹⁵ Harris 1927: 63. Een andere berekening suggereert 5 voet en 2 inches, oftewel 1 meter 58, Harris 1926: 119v.

¹⁶ Nicephorus van Constantinopel, in Harris 1926: 122; 1927: 62

¹⁷ Eisenman 1997: 675

¹⁸ Harris 1927: 60

¹⁹ Bauckham 1990: 14

²⁰ *Handelingen van Thomas*, 37 (3)

Gegroet Thomas, jij kleine man! ... Voorwaar, ik zeg jou, Thomas, jij kleine man ...²¹

Rendel Harris concludeert:

We bereiken dan de conclusie dat Christus zowel als zijn veronderstelde tweelingbroer personen van kleine omvang waren, ten minste volgens de Ebionieten in Edessa.²²

De vraag is nu natuurlijk hoe deze bronnen geïnterpreteerd moeten worden, vooral omdat Jezus en blijkbaar twee van zijn broers allemaal zo kort waren. Hadden de broers een sterke genetische component geërfd van hun ouders waardoor ze zo kort bleven? Die verklaring is niet geheel uitgesloten. Een diepgaand onderzoek in de gecompliceerde familiestructuur van Jozef en Maria suggereert - hoewel er veel vraagtekens blijven - dat de families van Jozef en Maria gedurende ettelijke generaties nauw met elkaar verbonden waren en 'binnen de familie' trouwden. Het lijkt er veel op dat deze tak van de afstammelingen van David de voorkeur aan zulke endogame huwelijken gaven om de edele bloedlijn te bewaren. Het is dan niet onmogelijk dat een vorm van inteelt de genetische afwijking kan verklaren. Andere verklaringen zijn echter denkbaar. Het zou ook kunnen dat 'de kleine' een soort rituele titel was met geestelijke lading, die in zwang was in de religieuze groep waartoe Jezus en de zijnen behoorden.²³ Verder is het ook mogelijk dat het idee van Jezus' afzichtelijkheid helemaal geen historische basis had, maar direct voortkwam uit Jesaja's profetie dat de beloofde Messias nietig en minderwaardig zou zijn onder de mensen:

Hij had geen gedaante noch heerlijkheid; als wij Hem aanzagen, zo was er geen gestalte, dat wij Hem zouden begeerd hebben. Hij was veracht, en de onwaardigste onder de mensen ...²⁴

Aangezien Justinus en Clemens beiden direct naar deze profetie verwezen, kan de traditie van Jezus' lelijkheid niet primair als een onbelangrijk historisch trekje gezien worden; het was duidelijk gekoppeld aan een Christus-mythologie die al ettelijke eeuwen vóór de vermeende geboorte van Jezus bestond. Vanuit een vergelijkend-anthropologisch perspectief is het mogelijk een stap verder te gaan en te beweren dat de dwerg-associaties van de Christus, zoals toegepast in Jezus, *door en door mythologisch gekleurd* zijn.

de dwerg die reus werd

In welke cultuur je ook kijkt, de mythische voorouder, held of god wordt dikwijls voorgesteld als een lelijke dwerg. In veel gevallen verandert deze dwerg in de loop van de mythe in een reus.²⁵ En dit is niet zomaar een reus; het is de wereldreus, die in het midden van de aarde staat en met zijn voeten de aarde raakt en met zijn hoofd de hemel. De groei van de reus is onlosmakelijk verbonden met de scheiding van hemel en aarde, die oorspronkelijk op elkaar lagen. Een selectie voorbeelden illustreert deze groep motieven.

---

²¹ Bartholomaeus, *De opstanding van Christus*, Coptisch

²² Harris 1927: 62

²³ Dit stemt misschien beter overeen met een traditie dat ook Paulus kort was uitgevallen, hoewel de bewoordingen hier ook weer een lichamelijke conditie suggereren: "Hij zag Paulus aankomen, *een man van klein formaat*; dun haar op zijn hoofd, met kromme benen, een goede lichaamsconditie, samenkomende wenkbrauwen, en een ietwat gekromde neus, vol met gratie; want soms verscheen hij als een mens en soms had hij het gezicht van een engel", *Handelingen van Paulus*, 2. 3.

²⁴ *Jesaja*, 53. 2-3

²⁵ Talloze voorbeelden worden geboden in Cochrane 1994; 1997.

In het oude Sumer verscheen de god Ningirsu aan koning Gudea van Lagash in een droom als "de man die zo groot was als de hemel en zo groot als de aarde".²⁶ In het Babylonische scheppingsverhaal wordt de hoofdgod van Babylon, Marduk, eveneens zo voorgesteld:

Hij was de verhevenste der goden,
zijn formaat was onovertroffen,
Met gigantische ledematen
was hij overtreffend bij zijn geboorte.²⁷

Dit zijn wellicht de vroegste voorbeelden van de kosmische reus. De Hurrieten en Hittieten in het oude Turkije werkten dit motief uit in de mythe van Ullikummi. Ullikummi was een monster dat opgroeide vanuit de 'Donkere Aarde', oftewel de onderwereld, in de vorm van een gigantische stenen zuil. Staande op de schouders van Upelluri trachtte hij de goden van hun tronen in de hemel af te schudden.²⁸ De goedmoedige versie van de reus was een bekend motief in Egypte. Al in vroege tijden stelden de Egyptenaren de god Shu voor als een grote pilaar bestaande uit droge lucht die de baarmoeder van Nut, de hemelgodin, omhoog hield:

... Ik ben Shu die de lucht uitspreidt tot in de nabijheid van de zon aan de uiteinden van de hemel, en tot aan de uiteinden van de aarde ...²⁹

... Shu, wiens armen die zich onder de hemel bevinden zijn opgeheven.³⁰

In een latere periode werd de rol van Shu in de kunst overgenomen door een andere god, Bes. In een oude papyrus werd Bes beschreven als "een reus van een miljoen cubieten hoog", die "de hemel draagt met zijn krachtige armen".³¹ Merkwaardig genoeg echter, wordt Bes niet alleen voorgesteld als wereldreus, maar ook als een dwerg met kromme benen en een lelijk gerimpeld gezicht.³² En deze variatie kwam bij meer goden voor. Ptah, de beroemde pottenbakker die de aarde schiep op zijn pottenbakkerswiel, werd soms afgebeeld als dwerg en soms als reus. In Memphis werd hij vermoedelijk voorgesteld als een zuil "beginnend in de laagste en eindigend in de hoogste hemel".³³ Zittend op een berg die hij als troon gebruikte reikten zijn voeten tot aan de onderwereld, terwijl zijn hoofd de hemel ondersteunde.³⁴ Niettemin werd hij eveneens voorgesteld als een ongelukkige, misvormde en verlamde dwerg.³⁵ En de grote Horus was zowel een reus als een dwerg, afgebeeld met kromme ledematen.³⁶ Het is duidelijk dat we hier met een oeroud patroon te maken hebben – een raadselachtig en misschien zelfs ondoorgrondelijk patroon, maar wel degelijk een patroon.

Het grote voorbeeld van de wereldreus, op oriëntaalse leest geschoeid, is natuurlijk de Griekse god Atlas, die "persoonlijk de pilaren omhoog houdt die de hemel en de aarde uit elkaar houden", volgens

²⁶ Cylinder van Gudea, A. V. 13-14, tr. Averbeck II 1996: 420; cf. Jeremias 1913: 278

²⁷ *Enūma Eliš*, 1. 97-100, tr. Foster I 1997: 392; cf. Scott Littleton 1970: 111

²⁸ *Het Lied van Ullikummi*, §§20-40, tr. Hoffner 1990: 52-60; cf. Wakeman 1973: 29

²⁹ *Dodenboek*, 55, tr. Faulkner 1985: 66

³⁰ *Pyramideteksten*, 1471 (571), tr. Faulkner 1969: 227

³¹ *Brooklyn Magical Papyrus*, in Cochrane 1997: 156

³² Cochrane 1997: 154, 156, 178

³³ Warren 1885: 265 noot 1

³⁴ Stannard 1983: 324

³⁵ Herodotus, *Historiae*, 3. 37. 2

³⁶ MacKenzie 1923; Cochrane 1997: 156

de *Odyssee*.³⁷ Vele antieke schrijvers beschreven Atlas als zodanig:

... Atlas, de Titaan die de Pilaren van het Westen ondersteunt.³⁸

... Atlas, die bij het westen staat en de pilaar van hemel en aarde op zijn schouders draagt, een last niet gemakkelijk voor zijn armen.³⁹

Bij de Oceaan grens en de ondergaande zon ligt Aethiopië, het verste der landen, waar de machtige Atlas de sfeer op zijn schouders ronddraait, bedekt met fonkelende sterren.⁴⁰

Maar (Atlas) houdt de lucht omhoog en scheidt het van de aarde, zodat de dingen van boven niet verward raken met de dingen van beneden.⁴¹

En Atlas houdt de wijde hemel omhoog met veel moeite en met hoofd en armen onvermoeibaar, staande aan de grenzen van de aarde, voor de helder-stemmige Hesperiden ...⁴²

... Atlas, de Titaan,
die met zijn voeten in de Oceaan stond en op zijn brede schouders
de enorme schaal des hemels had ...⁴³

... Atlas, die de hemel ondersteunt ...⁴⁴

... de hele hemel werd gedragen op de schouders van Atlas ...⁴⁵

We horen niet dat Atlas ook als dwerg werd voorgesteld, maar Heracles komt wél in beide rollen voor. Volgens een wijdverbreide traditie nam Heracles Atlas' last tijdelijk op zich. Verschillende motivaties worden gegeven, waaronder Philostratus' verklaring dat de last voor Atlas te zwaar was:

Heracles wedijverde eveneens met Atlas en dat niet op bevel van Eurystheus, maar met de bewering dat hij de hemelen beter kon dragen dan Atlas. Want hij zag dat Atlas voorovergebogen stond, verpletterd door het gewicht, en dat hij op één knie hurkte en nauwelijks genoeg kracht had om te staan, terwijl hijzelf beweerde dat hij de hemelen op kon tillen en na ze omhoog gebracht te hebben voor lange tijd omhoog kon houden ...⁴⁶

Euripides beschreef Heracles als zodanig:

Toen plaatste hij zijn hand onder de zware hemel ter ondersteuning: daar in de hallen van Atlas hield zijn mannelijkheid 's hemels sterrenhallen in de hoogte.⁴⁷

---

³⁷ Homerus, *Odyssea*, 1. 50-54. Pausanias interpreteerde dit in 'rationalistische' zin, alsof Atlas neerzat en 'diep mediteerde' over hemel en hel, *Periegesis*, 9. 20. 3.

³⁸ Lucanus, *Pharsalia*, 9. 659-660

³⁹ Aeschylus, *Prometheus Vincetus*, 349-350

⁴⁰ Vergilius, *Aeneis*, 4. 480-482

⁴¹ Simplicius, *In Aristotelis De Caelo*, 2. 1, tr. Majercik 1989: 51

⁴² Hesiodus, *Theogonia*, 517-519

⁴³ Valerius Flaccus, *Argonautica*, 5. 449-451, tr. Slavitt 1999: 100

⁴⁴ Ovidius, *Fasti*, 5.83-84

⁴⁵ Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca*, 3. 60. 1-2. Diodorus verklaarde dit motief op Euhemeristische manier als een vertekende herinnering aan het feit dat Atlas een astronoom was die de rondheid van het universum ontdekt had.

⁴⁶ Philostratus de Oudere, *Imagines*, 2. 20. 1 (372). Volgens Apollodorus, *Bibliotheca*, 2. 5. 11, was dit een list van Heracles om Atlas de appels te laten vinden die hij zelf nodig had. Vergelijk Pherecydes *apud* Scholia op Apollonius Rhodius 4.1936 (FGH 1,33).

⁴⁷ Euripides, *Heracles*, 403-407

Heracles is hier onmiskenbaar voorgesteld als de kosmische reus. Elders dacht men hem zich echter als een *dactylus*, een klein mannetje. Als een dwerg met de hoogte van één cubiet stond zijn standbeeld naast het kolossale beeld van Demeter in Arcadië en als dwerg stelde Heracles de Olympische Spelen in.⁴⁸ Pindarus duidde Heracles aan als 'kort'.⁴⁹ Het feit dat de veelgeprezen volksheld Heracles kon worden voorgesteld als een kabouter verschilt niet wezenlijk van het feit dat de verlosser en zaligmaker Jezus blijkbaar een klein mannetje was.

Dit patroon had een wereldwijde verspreiding. Bij de Romeinen ondersteunde Jupiter *Tigillus* de wereld in de vorm van een lichtpilaar. De IJslandse cultuur beeldde Mimer af als dwerg, terwijl hij in de oudere saga's als gigant werd voorgesteld.⁵⁰ Thor, de beroemde krijger, werd 'te klein' bevonden toen de reuzen uit vissen gingen.⁵¹ En herinneringen aan de kleine held zijn uiteraard ook bewaard in het sprookje van Klein Duimpje. De oude Keltische god Lug nam de vorm van een klein wezentje aan om zo wedergeboren te worden als de befaamde Ierse held Cuchulainn. Cuchulainn wordt beschreven als een dwerg, maar hij had de merkwaardige gewoonte om op te zwellen tot een gigantisch formaat als hij kwaad werd.⁵² Soortgelijke eigenschappen komen voor bij andere figuren in de Keltische folklore. Cuchulainns evenknie Finn wordt voorgesteld als een mannetje dansend op de hand van een reus,⁵³ misschien te vergelijken met Ullikummi die ook rustte op een gigant. En Sir Kay, één van de ridders van Arthurs ronde tafel, kon zichzelf zo hoog maken 'als de hoogste boom in het bos' als hij dat wilde.⁵⁴

Verder naar het oosten toe komen we bij de Finnen, die in hun heilige boek de *Kalevala* vertellen hoe een piepklein mannetje de zon bevrijdde van een grote boom die het het licht ontnam:

Hij was niet de grootste der groten
en ook niet de kleinste der kleinen:
hij was niet langer dan de duim van een mens ...
...
Toen zei het mannetje uit de zee,
Antwoordde het dwergje van de golven:
'Als een mens, ik weet, ik ben een rare,
Eén van de kleine watermensjes,
Maar ik kwam om de eik te vellen
Om de breker van de Grote Eik te worden.'
Maar de oude Väinämöinen antwoordde:
'Misschien werd jij wel nooit gemaakt,
Noch gemaakt noch voorbestemd
Om de breker van de Grote Eik te worden,
Vernietiger van de gevreesde boom.'
Nog maar net had hij gesproken,
Toen, nog eens naar de dwerg kijkend,
Hij een man zag die van gedaante was veranderd,
Omgevormd tot een reusachtig formaat!
Terwijl zijn voet de kust aanraakte

---

⁴⁸ Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca*, 3. 73, 74. 4; Pausanias, *Periegesis*, 5. 7. 6-7; 8. 31. 3

⁴⁹ Pindarus, *Isthmische Oden*, 56

⁵⁰ Briffault 1927: III 68 noot 2

⁵¹ Frobenius 1904: 210-213

⁵² Cochrane 1997: 126, 149, 152v.

⁵³ MacKenzie 1923

⁵⁴ Mabinogion, 'Culhwch and Olwen', tr. Jones 1973: 107

Botste zijn hoofd tegen de wolken aan ...⁵⁵

De Finnen geloofden dat hun hoogste god, Ukko, de hemel droeg.⁵⁶ De Yakuten in oost-Siberië hebben een verhaal over een mannetje dat werd gevoed door een vrouwelijk rendier en "hoe meer hij gezoogd werd door de rendier, hoe kleiner zijn lichaam werd, tot hij uiteindelijk niet groter was dan een vingerhoedje."⁵⁷ De Chinese mythologie biedt een prachtig voorbeeld van het dwerg-en-reus motief. Pan Gu was een kosmische reus, "zo groot dat hij de afstand tussen aarde en hemel kon overbruggen".⁵⁸ We lezen:

Pan Gu stond met zijn voeten op de aarde en de hemel rustend op zijn hoofd ... Elke dag groeide de hemel één zhang hoger (drie meter) en de aarde groeide één zhang dikker; Pan Gu nam met dezelfde snelheid toe in formaat ... Na afloop van deze tijd [18.000 jaar; MAS] was Pan Gu zo groot dat het haast niet meer voor te stellen is; als een eindeloze pilaar reikte hij van de grond tot aan de hoogste hoogten in de hemel.⁵⁹

En toch wordt hij in afbeeldingen voorgesteld als een dwerg.⁶⁰

In India kon de mythe natuurlijk evenmin ontbreken. De mythische wereldreus wordt in de Vedische teksten gewoonlijk Puruṣa, 'mens', genoemd:

De hemel was zijn hoofd: de heldere stralen van de sterren waren zijn schijnende lokken ... De al-productieve aarde was zijn heilige baarmoeder: de rondgaande oceaan was zijn gordel ... zijn lichaam, de kosmos, was schijnend, onbeweeglijk, eeuwig ...⁶¹

Elders wordt deze wereldreus gelijkgesteld met Agni, de vuurgod,⁶² en diens alter ego, de held Indra. In de oude *Veda's* lezen we dat zijn lichaam onder de invloed van de heilige *soma*-drank opzweelde tot een enorm formaat, tot de hele hemel en aarde gevuld waren.⁶³ Hij "plaatste, krachtig, de hemel op zijn hoofd".⁶⁴ Hij "vulde de aardse atmosfeer op en duwde tegen de hemelse lichten aan".⁶⁵ Indra leek dus als twee druppels water op Atlas en in mythe en ritueel werd hij aangeropen als *Indradhvaja*, de Indra-pilaar.⁶⁶ De dichter riep Indra aan met de woorden:

Jij hebt jezelf uitgespreid als de wijde aarde, een machtig wonder, en – zelf hoog – hebt de hoge hemel ondersteund, o Indra!⁶⁷

Ook hier weer zien we evenwel dat het motief van de wereldreus nauw samenhangt met dat van de dwerg. Nadat Indra het monster Viśvarūpa gedood had, ontsnapte hij en maakte hij zichzelf piepklein.⁶⁸ En ook toen hij was opgevreten door de draak Vritra ontsnapte hij door zichzelf heel klein te maken en

⁵⁵ *Kalevala*, 2. 108vv., tr. Friberg 1988: 48-51; vergelijk de Estische Kalevipoeg, in Philpot 1897: 122

⁵⁶ Warren 1885: 218

⁵⁷ Campbell 1959: 258-260

⁵⁸ Willis 1996: 24

⁵⁹ Allan 1999: 32; cf. Birrell 1999: 32

⁶⁰ Allan 1999: 33; MacKenzie 1994: 260, 262v.

⁶¹ Talbott 1980: 28; cf. Eliade 1958: 69; Lang 1913: I

⁶² *Rig-Veda*, 1. 59. 1-2; 4. 13. 5

⁶³ *Rig-Veda*, 2. 15. 2-3

⁶⁴ *Rig-Veda*, 2. 17. 2

⁶⁵ *Rig-Veda*, 1. 81. 5

⁶⁶ Cochrane 1996: 64

⁶⁷ *Rig-Veda*, 5. 17. 6-7; vergelijk verder *Rig-Veda*, 3. 46. 3; 4. 16. 5

⁶⁸ MacKenzie 1923; Cochrane 1997: 146, 167

te ontsnappen toen het monster geeuwde.⁶⁹

Soortgelijke mythen kwamen voor in andere delen van India. Tijdens zijn conflict met de Cur-demon zwol de Tamil god Murukan op tot een enorm formaat, zo groot als de hele schepping.⁷⁰ En Hanuman, de ape-god, groeide gigantisch in het inwendige van een Rakshasa-draak, waarna hij zichzelf plotseling weer klein maakte en zo ontsnapte.⁷¹

De Hottentotten in Zuid-Afrika noemden hun grote mythische voorvader Heitsi Eibib. Heitsi Eibib was eveneens een gedaanteverwisselaar. Soms werd hij als knap en groot voorgesteld, en dan weer als klein en mismaakt.⁷² De Zulu in Zuid-Afrika hadden een volksheld die 'Klein-Rood-Lichaampje' heette,⁷³ en in de Kongo werden alle dwergen en albino's systematisch verheven tot de priesterklasse.⁷⁴

In Oceanië zijn verschillende voorbeelden van het thema van de dwerg en reus te vinden. De Polynesische Tane werd genoemd *Tane-toko-rangi*, 'Tane die de hemel ondersteunde'.⁷⁵ De Samoaanse Tiitii – elders Tikitiki genoemd – duwde eveneens de hemel omhoog.⁷⁶ Maar verreweg de bekendste Polynesische gedaanteverwisselaar was Maui. Maui kon zichzelf de ene keer verkleinen tot een klein insect en kon dan weer zo groot worden dat hij de hele hemel omspande. Oorspronkelijk was hij een klein ventje, maar tijdens een gevecht met Ru "rekte hij zich uit tot gigantische proporties en hij slingerde Ru, met de hemel en al, naar een geweldige hoogte – zo hoog dat de hemel nooit meer kans zag om terug te vallen ..." ⁷⁷ Ook op Tuamotu horen we dat Maui, die een conflict met Te Tuna moest aangaan, "eigenlijk een heel klein jochie was".⁷⁸

Tot slot nog wat voorbeelden uit Amerika. De Eskimo hadden een held genaamd Torngarsuk, die ook een dwerg was.⁷⁹ En in alle andere delen van Amerika komen we zulke figuren tegen.⁸⁰ De Hurons noemden hem Tchakabeck. Tchakabeck klom op naar de hemel door een boom te beklimmen die groeide als hij erop blies:⁸¹ ook hier weer worden kosmische dimensies verbonden met een kleine held. In Mexico was het Ez, die welbewust het formaat van een dwerg aannam om in de buik van een draak te kunnen kruipen. "Hij kwam er groter en sterker uit dan tevoren."⁸² Xolotl, een andere belangrijke godheid, was een misvormde dwerg;⁸³ Tzitzimit en de Quiché helden C'oxol en Sparkstriker waren rode dwergen;⁸⁴ en Huitzilopochtli, de beroemde voorvader der Azteken, danste in de vorm van een dwerg voor Tezcatlipoca.⁸⁵ Voorbeelden van rode dwergen in Zuid-Amerika zijn Vai-Mahsë, Mura, en

---

⁶⁹ *Mahābhārata*, Udy 9-16

⁷⁰ Cochrane 1997: 146 noot 33

⁷¹ *Rāmāyaṇa*, in Cochrane 1997: 148, 150; Frobenius 1904: 172-175

⁷² Lang 1913: II; Briffault 1927: II 746

⁷³ Frobenius 1904: 109-110

⁷⁴ Eliade 1958: 18

⁷⁵ MacKenzie 1996: 61

⁷⁶ MacKenzie 1996: 217

⁷⁷ Cochrane 1997: 146v. noot 33; MacKenzie 1996: 215v.

⁷⁸ Campbell 1959: 191-197

⁷⁹ Lang 1913: II

⁸⁰ Bijvoorbeeld onder de noordwestelijke Algonkin, zie Frobenius 1904: 88

⁸¹ Alexander 1964: 48; Briffault 1927: II 734

⁸² Cochrane 1997: 147v.

⁸³ MacKenzie 1923: ad loc.

⁸⁴ Cochrane 1997: 148 noot 38

⁸⁵ MacKenzie 1923: ad loc.

Karuetaruyben.⁸⁶ Karuetaruyben werd eens veranderd in een piepklein mannetje dat opnieuw in de baarmoeder van zijn moeder geplaatst werd. Na zijn 'geboorte' groeide hij zo snel dat hij de bijnaam *Bekit-tare-be*, 'snel-groeiende zoon', kreeg.

Het is duidelijk dat er een wereldwijd mythologisch *Urmotif* bestaat waarin een dwerg van gedaante verandert en een reus wordt. Dat de gelijkenis niet slechts op toeval berust, maar naar een wezenlijk patroon verwijst wordt duidelijk als we letten op in het oog springende details. De dwerg is vaak afzichtelijk en rood van kleur; de gedaanteverandering vindt vaak plaats tijdens het drakegevecht; het groeien van de reus drijft de hemel en de aarde uit elkaar; de reus reikt van de aarde tot de hemel; en hij bestaat uit vuur of een schijnende substantie. Verschillende keren hebben we ook gezien dat de dwerg in het gezelschap van een grote reus is: Ullikummi zat op de schouders van Upelluri; Finn danste op de handen van een reus; en Huitzilopochtli danste voor Tezcatlipoca. De contouren van een onderliggend patroon worden zo steeds duidelijker. Ik denk dat het niet al te gewaagd is hier ook een link te veronderstellen met de legende van Christophorus. Volgens de legende was Christophorus een gigantische man die de kleine Jezus op zijn schouder over het water droeg.

de reuzen Adam en Christus

Hoe weten we nu zeker dat het motief van de dwerg die een reus wordt verband houdt met Jezus' dwergachtig uiterlijk? Helemaal zeker weten zullen we het nooit, maar de theorie wint enorm aan waarschijnlijkheid als we zien dat het motief ook bekend was in de cultuurkring van het Nabije Oosten. De Suni in Noord-Afrika – ik neem aan dat hier de Sunnitische Moslims bedoeld worden - geloven dat de hemel gedragen wordt door de Azacol.⁸⁷ De Ugaritische god Athtar, de 'morgenster', die te vergelijken is met Satan in de traditie van *Jesaja* 14, probeerde de hemelstroon te bezetten toen Baal gestorven was. Dat lukte echter niet omdat hij te klein was. We lezen dat "zijn voeten niet tot de kruk reikten, en zijn hoofd niet tot de top."⁸⁸ De held komt hier voor in de dwerg-rol. De Atlas-figuur komen we tegen in Joodse tradities over hemelhoge engelen. Hadarniël was zo'n engel, die "zestig duizend parasangs hoger" was dan de anderen.⁸⁹ Rabbi Eliezer noemde deze engel Sandalfon:

Er is een engel die op de aarde staat en met zijn hoofd de deur van de hemel raakt. De Mishna leert dat hij Sandalfon genoemd wordt; hij is zoveel langer dan zijn collega's als men in vijfhonderd jaar kan lopen ...⁹⁰

De Bijbel zelf maakt geen duidelijke vermelding van Atlas-figuren, maar latere Joodse tradities doen dat wel degelijk. Volgens de *Talmud* was Simson zo groot dat hij 90 voet oftewel 60 ellen tussen de schouders alleen mat!⁹¹ Verreweg de belangrijkste 'reus' in de mystieke traditie was echter Adam, de eerste mens, hier genoemd Adam Qadmon. Een Joodse overlevering vermeldt "dat hij zoo groot was, dat hij de geheele wereld vulde en dat zijn hoofd tot aan de wolken reikte ..."⁹² "Voor hij zijn overtreding beging, was Adams lengte van de hemel tot de aarde, maar daarna is zij teruggebracht tot

⁸⁶ Cochrane 1997: 147, 148 noot 38, 152

⁸⁷ Warren 1885: 358

⁸⁸ *de Ba'lu-mythe*, CTA 6. 1. 59-60, tr. Pardee 1997: 269

⁸⁹ Ginzberg 1913: III 110

⁹⁰ Rabbi Eliezer, in Warren 1885: 357

⁹¹ *Babylonische Talmud: Sotah*, 10a

⁹² *Berēšit Rabbā*, 21, op *Genesis*, 3. 22, in Bergema 1938: 261 noot 77

honderd ellen."⁹³ De Ophieten noemden deze gigant "de man daarboven" en Islamitische mystieken kenden hem als "de wereld-man" die de hemel omhoog houdt.⁹⁴

Er kan nauwelijks enige twijfel bestaan dat de Christus-figuur zoals hij werd voorgesteld door de diverse Messiaanse secten aan het begin van de Christelijke periode grotendeels was gebaseerd op de mythologie van Adam. Om met Paulus te spreken, Christus was de 'tweede Adam'.⁹⁵ Ook de Naassenen, een vroege Joods-Christelijke secte, zagen Christus als een reïncarnatie van Adam.⁹⁶ Het is daarom heel significant dat Christus zelf soms wordt voorgesteld als de kosmische gigant. De kerkvaders vermelden dat de secte van de Elchasaïeten Christus zagen als een immens persoon "reikend van de aarde tot de hoogste hemel" en als "een soort Adam-achtige figuur, onzichtbaar voor het blote oog, zesennegentig mijl hoog ... Christus is Adam, de Eerste Mens die geschapen was."⁹⁷

Net als alle andere genoemde mythische figuren was Jezus aan de ene kant dus een lelijke dwerg en aan de andere kant de wereldreus. Dit wordt expliciet zo gezegd in de *Handelingen van Johannes*, geschreven in de 2^e eeuw, waar de spreker onthult dat Jezus "soms aan mij verscheen als een kleine en onaantrekkelijke man, en dan weer tot de hemel reikte."⁹⁸ Ephrem de Syriër moet precies hetzelfde in gedachten gehad hebben toen hij schreef dat Jezus weliswaar slechts 3 cubieten klein was, maar niettemin 'alle dingen ondersteunde', zoals hierboven gezegd. In andere woorden: mystieke Christelijke tradities beeldden Jezus af enerzijds als de afzichtelijke dwerg, maar anderzijds als de wereldreus die de hemel op zijn schouders heeft rusten. Hiermee is de zaak zo goed als rond: door Jezus enerzijds voor te stellen in de rol van de kleine misvormde man en anderzijds in die van de gigantische wereldspanner werd hij in de traditie van Adam Qadmon geplaatst, die zelf weer in de wereldwijde context van de mythische gedaantewisselaar stond.⁹⁹

de gedaanteverwisseling op de berg

Ter afsluiting wil ik aantonen dat de mythe van Jezus' gedaanteverwisseling in het bijzonder verbonden was met de geheimzinnige gebeurtenissen op de berg Tabor. Mattheus vertelt het verhaal:

En na zes dagen nam Jezus met Zich Petrus, en Jakobus, en Johannes, zijn broeder, en bracht hen op een hogen berg alleen. En Hij werd voor hen veranderd van gedaante; en Zijn aangezicht blonk gelijk de zon, en Zijn klederen werden wit gelijk het licht.¹⁰⁰

---

⁹³ Ginzberg 1913: ad loc. Vergelijk *Talmud, Hagiga*, 12. 1, in Drews 1910: 131 note *

⁹⁴ Talbot 1980: 16, 24. Als de 'Universele Mens' werd Adam gelijkgesteld aan Hermes-Thoth, Zosimus; Olympiodorus, beiden in Lindsay 1970: 243.

⁹⁵ Paulus, *Briefaan de Corinthiërs*, 15. 45-49

⁹⁶ Hippolytus, *Contra Noetum*, 17. 4-5, in Eisenman 1997: 836

⁹⁷ Epiphanius, *Adversus Octoginta Haereses*, 30. 17. 5; 19. 4. 1; 30. 3. 1-6; Abstract 30. 2, cf. *Boek van Elchasaï*, in Hippolytus, *Refutatio Omnium Haeresium*, 9. 8, in Mead 1903: 373; Eisenman 1997: 326, 839

⁹⁸ *Handelingen van Johannes*, 89

⁹⁹ Als een enorme anti-climax voor het waardevolle materiaal dat hij verzameld heeft, meende Harris zelf dat Jezus' klein formaat een historisch gegeven was: "Of Jezus klein van stuk was of niet heeft natuurlijk niets met de geloofsbelijdenis te maken, hoewel men moet toegeven dat het ongeloof zou afdwingen als hij in de vorm van een reus verschenen was, terwijl hij als dwerg grotesk zou zijn. We zijn niet in fabeltjesland, aangezien we hier – zoals gezegd – een echt historisch kenmerk ontdekt hebben." 1926: 123v.

¹⁰⁰ *Evangelie naar Mattheus*, 17. 1-2; vergelijk *Evangelie naar Marcus*, 9. 2-3; *Evangelie naar Lucas*, 9. 28vv.

Om te beginnen is dit ook weer een mythologisch motief. Ook de god Dionysus¹⁰¹ en de Neo-Platonische wijze Jamblichus ondergingen een transfiguratie; toen de laatste in gebed was begonnen zijn lichaam en kleren een prachtige gouden kleur aan te nemen.¹⁰² Krishna onderging een gedaanteverandering ten overstaan van Arjuna:

Plotseling zag hij de gloriën van het universum verzameld in de ene persoon van de God der Goden met duizend zonnen, schijnend met een oogverblindende luister.¹⁰³

En ook Buddha veranderde van gestalte op een berg. Toen hij zich op de berg Pandava in Ceylon bevond daalde plotseling een vlam van licht op hem neer en omgaf zijn hoofd met een cirkel van licht. We lezen dat de "glorie van zijn persoon voortscheen met dubbele kracht", dat zijn lichaam "prachtig mooi was als een helder gouden beeld" en dat hij "scheen met de helderheid van de zon en de maan."¹⁰⁴

Dat de 'verheerlijking' op de berg nauw verband hield met de symboliek van reus en dwerg kan op verschillende manieren worden aangetoond. Indirect is het geen toeval dat de berg waarop dit gebeurde traditioneel geïdentificeerd wordt met Tabor. De naam was afkomstig van *tabbūr*, 'navel', en geeft aan dat deze berg oorspronkelijk als het middelpunt van de aarde werd beschouwd. Volgens een wijdverbreide opvatting vonden zowel Adams schepping als zijn begrafenis plaats in het centrum van de aarde.¹⁰⁵ Dat Jezus' transformatie precies in dit symbolische midden plaatsvond geeft dus aan dat de traditie hem ook in dit opzicht als de incarnatie van de 'oude' Adam beschouwde.

In de *Handelingen van Johannes* werd de opmerking dat Jezus soms klein en soms groot leek direct gevolgd door Johannes' ooggetuigenverslag van de gedaanteverandering op de berg, waarbij Jezus' voeten de aarde deden oplichten en: "Zijn hoofd raakte de hemel aan, zodat ik bang werd en het uitschreeuwde, en toen draaide hij zich om en verscheen als een man van klein formaat."¹⁰⁶ Origenes bevestigde dat de transformatie op de berg gelijk stond met Jezus' overgang van lelijk tot schitterend:

Het is niets om je over te verbazen dat materie - dat van nature onderhevig is aan veranderingen en wijzigingen en omgezet kan worden in wat de Schepper maar wil, en dat ontvankelijk is voor alle eigenschappen die de ontwerper maar wenst - op één moment een eigenschap zou hebben die overeenkomt met de profetie 'Hij had geen gedaante noch heerlijkheid', en op een ander zo schitterend, majestueus en wonderbaarlijk was dat degenen die die buitengewone lieflijkheid zagen - drie discipelen die met Jezus opgeklimmen waren - op hun gezichten vielen.¹⁰⁷

De reden dat Origenes deze overgang niet verbazend vond was zijn Neo-Platonische achtergrond. Volgens deze filosofische stroming was de aarde en al het materiële verderfelijk en de onzichtbare 'ideeënwereld' was puur. Daarom hoorde Jezus' reus-aspect niet alleen bij zijn transformatie, maar vooral ook bij zijn opwekking uit de dood, zoals het *Evangelie van Petrus* aangeeft. Volgens deze tekst was Jezus' hoofd hoger dan de hemel, toen hij uit het graf tevoorschijn kwam, tussen twee engelen in lopend:

---

¹⁰¹ Freke 2000: ad loc.

¹⁰² Doane 1882: 293 noot 2

¹⁰³ Doane 1882: 283

¹⁰⁴ Doane 1882: 292v.

¹⁰⁵ Zeer veel literatuur is hierover beschikbaar. Zie vooral Roscher 1913: 26; 1918: 26vv.; Rahner 1955: 192v.; 1963: 63v.; Ciholas 2003: 20

¹⁰⁶ *Handelingen van Johannes*, 90

¹⁰⁷ Origenes, *Contra Celsum*, 6. 77, in Harris 1926: 116v.

... zij zagen drie mannen uit het graf tevoorschijn komen, en twee van hen ondersteunden de ander, en een kruis volgde hen. En van de twee zagen zij dat hun hoofden tot aan de hemel reikten, maar van degene die door hen geleid werd dat het nog verder dan de hemel reikte.¹⁰⁸

Eén ding is duidelijk: de genoemde figuren waren aanmerkelijk 'lelijker' vóór de gedaanteverandering dan erna. Dit welbekende motief krijgt een heel speciale betekenis in het licht van de genoemde traditie dat Jezus er lelijk en mismaakt uitzag. In mythologische termen moet de transfiguratie op de berg dus staan voor de overgang van de dwerg-held naar de wereldreus: het is de mythische gedaanteverwisseling. In Christelijke termen zou je kunnen stellen dat Jezus tijdens deze gebeurtenis zijn vleeselijke dwerg-vorm van zich afwierp en veranderde in een kolom van licht, waardoor hij symbolisch identiek werd met Adam Qadmon en Christus, 'de staande' reus van den beginne. De symboliek is veel complexer dan dit en zou makkelijk uitgewerkt kunnen worden tot een boek. Een diepgaander onderzoek is met name vereist voor de vraag waar het wereldwijde archetype van de lelijke dwerg die een schitterende reus in het midden van de wereld werd zelf vandaan komt. Dit moet echter rusten tot een volgende gelegenheid.

bibliografie

De vertalingen uit de **Bijbel** zijn gebaseerd op de Statenvertaling; uit het **apocriefe Nieuwe Testament** op J. K. Elliott & M. R. James (trs.), *The Apocryphal New Testament: a Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation* (Oxford: Clarendon Press, 1993); uit het **Grieks en Latijn** op de *Loeb Classical Library*, tenzij anders vermeld; en uit de **Rig-Veda** op R. T. H. Griffith (tr.), *The Hymns of the R̥gveda* (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1999).

- Alexander, H. Burr, *North American* ('The Mythology of All Races', X of XIII; New York: Cooper Square Publishers, 1964)
- Allan, T., *Land of the Dragon: Chinese Myth* ('Myth and Mankind'; Londen, 1999)
- Averbeck, R. E., 'The Cylinders of Gudea (2. 155)', in W. W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture* (I-III; Leiden: Brill, 1996)
- Bauckham, R., *Jude and the Relatives of Jesus in the Early Church* (Edinburgh, 1990)
- Bergema, H., *De Boom des Levens in Schrift en Historie; Bijdrage tot een Onderzoek naar de Verhouding van Schriftopenbaring en Traditie betreffende den Boom des Levens, binnen het Kader der Oud-Testamentische Wetenschap* (Hilversum: J. Schipper, 1938)
- Birrell, A., *Chinese Mythology; an Introduction* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999 (1993))
- Briffault, R., *The Mothers; a Study of the Origins of Sentiments and Institutions* (I-III; 1927)
- Campbell, J., *The Masks of God I: Primitive Mythology* (New York, 1959)
- Ciholas, P., *The Omphalos and the Cross; Pagans and Christians in Search of a Divine Center* (Mercer University Press, 2003)
- Cochrane, E., 'On Dragons and Red Dwarves', *Aeon*, III. 6 (1994), 70-83
- Cochrane, E., 'The Milky Way', *Aeon*, IV. 4 (1996), 39-65
- Cochrane, E., *Martian Metamorphoses: the Planet Mars in Ancient Myth and Religion* (Ames: Aeon Press, 1997)
- Doane, T. W., *Bible Myths and their Parallels in Other Religions; being a Comparison of the Old and New Testament Myths and Miracles with those of Heathen Nations of Antiquity considering also their Origin and Meaning* (New York, 1882⁴)
- Drews, A., *The Christ Myth* (Londen: T. Fisher Unwin, 1910)
- Eisenman, R., *James, the Brother of Jesus, I: The Cup of the Lord* (Londen, 1997)
- Eliade, M., *Patterns in Comparative Religion* (1958)
- Faulkner, R. O. (tr.), *The Ancient Egyptian Pyramid Texts* (Oxford: Oxford University Press, 1969)

---

¹⁰⁸ *Evangelie van Petrus*, 10. 39-41

- Faulkner, R. O. (tr.), *The Ancient Egyptian Book of the Dead* (Londen: British Museum Publications, 1985 (1972))
- Foster, B. R. (tr.), 'Epic of Creation (1. 111) *Enūma Elish*', in W. W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture: Canonical Compositions from the Biblical World* (I of III; Leiden: Brill, 1997), 390-402
- Freke, T. & P. Gandy, *The Jesus Mysteries; was the Original Jesus a Pagan God?* (Londen, 2000)
- Friberg, E. (tr.), *The Kalevala; Epic of the Finnish People* (Helsinki: Otava Publishing, 1988)
- Frobenius, L., *Das Zeitalter des Sonnengottes* (Berlijn, 1904)
- Ginzberg, L., *The Legends of the Jews* (I-VII; 1913)
- Harris, J. R., 'On the Stature of Our Lord', *Bulletin of the John Rylands Library*, 10 (Manchester, 1926), 112-126
- Harris, R., *The Twelve Apostles* (Cambridge, 1927)
- Hoffner, H. A. (tr.), *Hittite Myths* ('Society of Biblical Literature Writings from the Ancient World', 2; Atlanta: Scholars Press, 1990)
- Jeremias, A., *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur* (Leipzig, 1913)
- Jones, G. & Th. Jones (trs.), *The Mabinogion* ('Everyman's Library'; Londen: Dent, 1973 (1949))
- Lang, A., *Myth, Ritual and Religion* (I-II; 1996, 1913)
- Lindsay, J., *The Origins of Alchemy in Graeco-Roman Egypt* (Londen: Frederick Muller, 1970)
- MacKenzie, D. A., *Pre-Columbian America* (New Jersey, 1923)
- MacKenzie, D. A., *Myths of China and Japan* (New Jersey, 1994)
- MacKenzie, D. A., *South Seas* (Londen, 1996, 1930)
- Majercik, R. (tr.), *The Chaldean Oracles; Text, Translation, and Commentary* ('Studies in Greek and Roman Religion', 5; Leiden: E. J. Brill, 1989)
- Mead, G. R. S., *Did Jesus live 100 B.C.? An Enquiry into the Talmud Jesus Stories, the Toldoth Jeschu, and some Curious Statements of Epiphanius - being a Contribution to the Study of Christian Origins* (Londen, 1930)
- Pardee, D. (tr.), 'The Ba'lu Myth (1. 86)', in W. W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture: Canonical Compositions from the Biblical World* (I of III; Leiden: Brill, 1997), 241-274
- Philpot, J. H., *The Sacred Tree or the Tree in Religion and Myth* (Londen, 1897)
- Rahner, H., 'The Christian Mystery and the Pagan Mysteries', in J. Campbell (ed.), *Pagan and Christian Mysteries; Papers from the Eranos Yearbooks* (New York: Harper Torchbooks, 1955), 146-210
- Rahner, H., *Greek Myths and Christian Mystery* (Londen: Burns & Oates, 1963 (1957))
- Roscher, W. H., *Omphalos; eine philologisch-archäologische-volkskundliche Abhandlung über die Vorstellungen der Griechen und anderer Völker vom 'Nabel der Erde'* ('Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der königlichen sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften', XXIX. IX; Leipzig, 1913)
- Roscher, W. H., *Der Omphalosedanke bei verschiedenen Völkern, besonders den semitischen; ein Beitrag zur vergleichenden Religionswissenschaft, Volkskunde und Archäologie* ('Berichte über die Verhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften', 'Philologisch-historische Klasse', 70. 2; Leipzig, 1918)
- Scott Littleton, C., 'The 'Kingship in Heaven' Theme', in J. Puhvel (ed.), *Myth and Law among the Indo-Europeans; Studies in Indo-European Comparative Mythology* (Berkeley, 1970), 83-121
- Slavitt, D. R. (tr.), *The Voyage of the Argo; the Argonautica of Gaius Valerius Flaccus* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999)
- Smith, M., *Jesus the Magician: Charlatan or Son of God?* (Londen, 1978)
- Stannard, B., *The Origins of Israel and Mankind: a Unified Cosmogonic Theory* (Lancaster: Carib Publishing, 1983)
- Talbott, D. N., *The Saturn Myth; a Reinterpretation of Rites and Symbols illuminating some of the Dark Corners of Primordial Society* (New York: Doubleday, 1980)
- Wakeman, M. K., *God's Battle with the Monster; a Study in Biblical Imagery* (Leiden, 1973)
- Warren, W. F., *Paradise Found; the Cradle of the Human Race at the North Pole; a Study of the Prehistoric World* (Londen, 1885)
- Willis, R., *World Mythology; the Illustrated Guide* (1996)
- Wilson, I., *Holy Faces, Secret Places; the Quest for Jesus' True Likeness* (Londen, 1991)